

ТРАДЫЦЫЙНАЯ ДУХОЎНАЯ КУЛЬТУРА БЕЛАРУСАЎ У НАЦЫЯНАЛЬНА- КУЛЬТУРНАЙ СЕМАНТЫЦЫ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Артыкул прысвечаны нацыянальна-культурнай семантыцы беларускіх фразеалагізмаў. Разглядаецца праблема адлюстравання традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў у фразеалагічных адзінках беларускай мовы.

Ключавыя словы: *нацыянальна-культурная семантыка, фразеалагічныя адзінкі, духоўная культура беларусаў, народныя абрады, вераванні і ўяўленні.*

The article deals with culturally specific features of Belarusian phraseological units. The problem of traditional national culture manifestation in idioms has been considered.

Key words: *culturally specific features of phraseological units, traditional national culture of the Belarusian people, folk rituals, beliefs and views.*

У сучасных умовах глабалізацыі і пашырэння міжкультурных кантактаў асаблівую актуальнасць набывае праблема захавання нацыянальнай самабытнасці і самасвядомасці народаў. Выключная роля ў замацаванні духоўнай культуры народа належыць яго нацыянальнай мове. Выяўленне адрозненняў і падабенства розных культур і моў дазваляе не толькі прызнаваць і лепш разумець культурныя асаблівасці розных народаў, але і захоўваць сваю нацыянальную мову і духоўную спадчыну свайго народа.

Спецыфічныя рысы побыту і звычайў пэўнага народа, гісторыі і культуры яго краіны, своеасаблівасці прыроднага асяроддзя адлюстраваны, захоўваюцца і перадаюцца з пакалення ў пакаленне ў нацыянальна-культурнай семантыцы нацыянальнай мовы. Нацыянальна-культурная інфармацыя найбольш акумуляецца ў намінацыйных адзінках мовы – словах, фразеалагізмах і моўных афарызмах, якія захоўваюць у сваёй семантыцы калектыўны вопыт народа-носьбіта гэтай мовы. Асабліва яскрава адлюстроўваюць непаўторнасць народа і яго нацыянальнай мовы фразеалагізмы.

У фразеалагічным фондзе беларускай мовы знайшлі адлюстраванне беларускі нацыянальны менталітэт, матэрыяльная, духоўная культура і светапогляд беларусаў, гістарычна-эканамічнае развіццё Беларусі.

У беларускіх фразеалагізмах даволі шырока адлюстраваны асаблівасці сямейна-шлюбных адносін, традыцыйных народных абрадаў і свят. Напрыклад:

– фразеалагізм *следам за дзедам* у значэнні ‘па шляху іншых, шляхам папярэднікаў (ісці, ехаць, рабіць што-небудзь)’: *У вярочнай размове ён ад трагічнай смерці акцёра перайшоў да смерці паэта... – Мусіць, і мне хутка – следам за дзедам* (М.Лужанін. Колас расказвае пра сябе) [5, с. 348], дзе перадаецца схема ўзаемаадносін у традыцыйнай беларускай сям’і: муж (маецца на ўвазе пад словам *дзед*) быў галавой сям’і, яго аўтарытэт быў бяспрэчны, жанчына павінна была падпарадкоўвацца мужу [1, с. 73];

– фразеалагізм *апошняя ў папа жонка* ў значэнні ‘не апошні’ (як рэакцыя суразмоўніка на слова *апошні*): *Не, не апошні. – Занясі маю сукенку ў камісійны. Чорт яе бяры, нажывём пасля. – Тады ўжо лети свой касцюм занясу... – Апошні свой? – Апошняя ў папа жонка. А чым благі на мне?* (В.Мыслівец. Задняпроўцы) [5, с. 39], дзе падкрэсліваецца забарона для свяшчэнніка жаніцца другі раз;

– фразеалагізм *на пасад садзіць (каго)* у значэнні ‘аддаваць замуж’: *Раз бяседа вялікая ў князя была: на пасад дачку княжну садзілі* (Я.Купала. Курган) [5, с. 242-243], дзе нагадваецца пра даўнейшы вясельны абрад: *пасад* – месца, на якім садзяць нявесту на вяселлі.

Светаўспрыманне, вераванні, народныя ўяўленні беларусаў таксама часта згадваюцца ў беларускіх фразеалагізмах. Напрыклад:

– фразеалагізм *няўрокам кажучы* ужываецца як пабочнае словазлучэнне са значэннем ‘няхай і надалей будзе гэтак жа, без змен’: *Грыбок сказаў, што Міканор, няўрокам кажучы, спраўны вельмі з выгляду – непагана, мабыць, на службе было* (І.Мележ. Людзі на балоце) [5, с. 277], дзе адлюстроўваецца даўняе народнае павер’е ў магічную сілу слова, літаральна – ‘каб не сурочыць, сказаўшы што-н.’ (*няўрокам, урокі, сурочыць* – аднакаранёвыя словы);

– фразеалагізм *як серада на пятніцу (крывіцца, касіцца)* у значэнні ‘з вялікім незадавальненнем, болям’: *Чаго скрывіўся як серада на пятніцу? – сумеўся Міця. – Нядобрыцца ці што?* (В.Адамчык. Чужая бацькаўшчына) [5, с. 439], дзе падкрэсліваецца хрысціянская традыцыя пасціць у сераду і пятніцу кожнага тыдня (у пятніцу пасціць трэба было больш строга, адсюль і параўнанне. З гэтымі постнымі днямі звязана ўзнікненне такіх зваротаў: *зморшчыўся, як сухая пятніца; не бяда, што без рыбы серада*;

– фразеалагізм *за душой* са значэннем ‘у наяўнасці (быць у каго-н., мець што-н.)’: *Каб толькі якая зачэпка была, а там даказаць лёгка будзе, асабліва калі грошы за душой будуць* (М.Лобан. На парозе будучыні) [5, с. 135] – першапачаткова слова *душа* тут мела ўстарэлае значэнне ‘ямачка на шыі пад кадыком’. Паводле народных уяўленняў, у гэтым месцы знаходзіцца душа чалавека. На грудзях, каля душы (‘ямачкі’), раней насілі, хавалі грошы;

– фразеалагізм *як у ваду глядзеў* са значэннем ‘угадаў, нібы прадбачыў, нібы загадзя ведаў’: *Ячкаў колькі зберагла. Нібы ведала... Раптам, думаю, госць які з’явіцца. І на табе, як у ваду глядзела, – з’явіўся* (І.Мележ. Завеі, снежань) [5, с. 441] – этымалагічна выраз звязаны з былой верай у чараўніцтва, калі варажбітка, паглядаючы ў пасудзіну з вадой, «угадвала», што было у чымсьці жыцці раней, і прарочыла будучы лёс. Вада была нібыта не

звычайная, а «живая». Магчыма, фразеалагізм раней меў больш поўную форму як у *жывую ваду глядзеў*, а потым вызваліўся ад сэнсаўтваральнага кампанента.

Шматлікія беларускія фразеалагізмы паказваюць, наколькі моцнай у старажытнай свядомасці была вера ў нячыстую сілу, асноўным прадстаўніком якой быў чорт [4, с. 106]. Напрыклад:

– фразеалагізм *гавары з чортам пацеры!* як выказванне абурэння, незадавальнення тым, з кім немагчыма весці размову, ніяк нельга дамовіцца: – *Ніхто вам зайздросціць не стане. – Вось і гавары з чортам пацеры! Відаць, не ўсім вялікім пад святымі сядзець* (А.Махнач. На паляванні) [5, с. 92], дзе *пацеры* – малітва, тэкст, які гавораць вернікі, калі звяртаюцца да Бога. У вобразнай аснове фразеалагізма як бы супрацьпастаўляюцца Бог (праз пацеры) і *чорт*; з гэтага вынікае зыходны сэнс: немагчыма гаварыць з чортам тое, што яму проціпаказана;

– фразеалагізм *чортава вока* ў значэнні ‘багністая бяздонная прорва’: *Дзе толькі льга было прайсці паміж крынічышчаў, там вілася сцежка. Адна ішла паўз самы край «чортавага вока»* (К.Чорны. Трэцяе пакаленне) [5, с. 409] – раней у народным уяўленні балота было любімым прыстанкам чарцей. Гэта адбілася ў шматлікіх казках і ў такіх, напрыклад, прыказках: *Без чорта балота не бывае; Абы балота, чэрці будуць; Чэрці без балота, а балота без чарцей не будзе*. Самыя гіблыя мясціны ў балоце называюць царствам чарцей. Тут сустракаецца нямаля правалаў, запоўненых смаліста-чорнай вадой. Праз гэтыя «вокны» чэрці нібыта цікуюць за ахвярамі. Таму бяздонная прорва і называецца чортавым вокам ці чортавым акном;

– фразеалагізм *чортава гібель* (*каго, чаго*) ў значэнні ‘вельмі многа, у вялікай колькасці (пра людзей ці неадушаўлёныя прадметы)’: *А даўней имат пастоў людзі зналі і вялікіх шэсць тыдняў пасцілі ды дробных пастоў усякіх розных яшчэ была чортава гібель: пятроўка, іспасаўка, піліпаўка ды штотыдня серада з пятніцаю* (Л.Калюга. Нядоля Заблоцкіх) [5, с. 409-410], дзе сэнсаўтваральным тут выступае кампанент *гібель*, які і ў свабодным ужыванні можа абазначаць ‘вялікая колькасць чаго-н.’. Кампанент *чортава* выконвае экспрэсіўную функцыю;

– фразеалагізм *чортава процьма* ў значэнні ‘вельмі многа, вялікае мноства’: *За ўвесь час.. было.. нагаворана ўсяго-ўсякага чортава процьма* (Ц.Гартны. Сокі цаліны) [5, с. 409], дзе назоўнікавы кампанент – прыставачнае ўтварэнне ад старажытнага лічэбніка *цьма*, што абазначаў ‘дзесяць тысяч’ (параўн.: выраз *цьма цьмушчая* ў значэнні ‘незлічоная колькасць, вялікае мноства’ – вытворны ад *цьма цем* – “сто тысяч”). Прыметнік *чортава* ў складзе словазлучэння толькі знешне, па наяўнасці суфікса *-ав-*, паказвае на прыналежнасць, фактычна ж не мае гэтага значэння, а выступае з адмоўным ацэначна-экспрэсіўным адценнем і ўзмацняе сэнс назоўнікавага кампанента;

– фразеалагізм *чорт дзяцей калыша* (*каму*) у значэнні ‘каму-н. вельмі шанцуе’: *Корзун лічыў, што ён не з тых, каму чорт дзяцей калыша* (У.Шыцік. Па жураўля ў небе) [5, с. 410-411] – паходзіць з прыказкі «багатым (багатаму) чорт дзяцей калыша, а бедным (беднаму) з калыскі выкідае». *Чорт* – паводле забабонных уяўленняў – злы дух, які мае выгляд істоты, укрытай чорнай поўсцю, з рожкамі, казлінай бародкай, хвастом і капытамі. Акрамя того, у беларусаў, як і ва ўсіх усходніх славян, паняцце «чорт» было наогул агульным для ўсёй нячыстай сілы. У народных павер’ях беларусаў неабходнай умовай багацця ў хаце была наяўнасць дамавіка (хатнага духа), адным з абавязкаў якога быў нагляд за дзецьмі. Параўн.:

«Глядзі – панам і тут шанцуе: Сама пагода ім слугуе, І сонца свеціць, стала ціша – *Багатым чорт дзяцей калыша*», – Міхал у думках зазначае І сам з сабою разважае. І рупіць гэта паляванні.. (Я.Колас. Новая зямля) [2, с. 39-40];

– фразеалагізм *як чорт панёс* (*каго, што*) у значэнні ‘хто-н. ці што-н. вельмі хутка памчаўся (памчалася)’: *Каровы рванулі праз сенажаць да рэчкі: мучыць смага, бо паспелі нахапацца хутаранцавай канюшыны, а цяляты – тых як чорт панёс* (Ф.Янкоўскі. Сны мае) [5, с. 443] – паходзіць з прыказкі *Баба з калёс, а калёсы як чорт панёс*. «Абломак» прыказкі

ўпершыню як фразеалагізм ужыты ў байцы К.Крапівы «Дзед і Баба» (1925), сюжэт якой пабудаваны на аснове гэтай прыказкі з выкарыстаннем яе вобразнасці і асобных элементаў: *Потым — гоп яна з калёс, села ля дарогі, а коня як чорт нанёс, — дзе ўзяліся й ногі!*;

– фразеалагізм *чорт лысы* са значэннем 'невядома хто': – *Ну, ці ж ёсць у цябе розум! Навошта ж было сеч? Каму з гэтага карысць? – Чорту лысаму! – сказаў Андрэй. – Толькі ж чорту...* (Я.Колас. Малады дубок) [5, с. 411], дзе сэнсаўтваральную ролю выконвае назоўнікавы кампанент, а прыметнік *лысы* выступае з узмацняльнай, экспрэсіўнай функцыяй. Такое спалучэнне двух слоў мае сувязь з уяўленнямі пра *чорта*, якога, пачынаючы са старажытных часоў, малявалі звычайна як істоту, падобную на чалавека, з выцягнутай галавой, лысую, голуую, з куртатым хвостом і гусінымі пяткамі;

– фразеалагізм *чортаў тузін*, дзе *тузін* – гэта 'дванаццаць', а *чортаў тузін* – 'трынаццаць': [Андрэй:] *Раз сэрца занята табой, туды не пранікнуць другой.* [Жэня:] *Ды ну! У вашых сэрцах і чортаў тузін нашага брата змясціцца можа* (І.Козел. Над хвалямі Серабранкі) [5, с. 410] – лічба «трынаццаць», паводле забабонных уяўленняў многіх народаў, – нешчаслівая. Магчыма, гэта ідзе з Евангелля, дзе гаворыцца, як Ісус на вячэры са сваімі дванаццацю вучнямі сказаў, што адзін з іх здрадзіць яму, выдасць яго.

Такім чынам, ідыяматычная семантыка фразеалагізмаў не вычэрпваецца толькі ўласна намінацыйнай сферай, якая адпавядае класіфікацыйнай і намінацыйнай функцыям мовы, а ўключае яшчэ і так званую «фонавую семантыку». Сукупнасць разнастайных звестак аб існаванні ў прыродзе і соцыуме тых рэалій, якія адлюстраваны ў фразеалагічнай семантыцы, прадстаўляе кагнітыўную функцыю мовы – назапашванне і захоўванне культурнай інфармацыі аб умовах жыцця народа-носьбіта мовы. На працягу ўсяго развіцця беларускай мовы ў фразеалагізмах фіксаваўся і перадаваўся з пакалення ў пакаленне грамадскі вопыт. Таму нацыянальна-культурную семантыку беларускай мовы, адлюстраваную ў фразеалогіі, можна лічыць прадуктам гісторыка-культурнага вопыту беларускага народа, які трэба апісваць і вывучаць не толькі ў сінхранічнай, але і ў дыяхранічнай перспектыве.

ЛІТАРАТУРА

1. Вонсович, Л.В. Белорусоведение : учеб. пособие / Л.В. Вонсович. – Минск : ТетраСистемс, 2005. – 224 с.
2. Иванова, С.[Ф.] Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : лінгвакраізнаўчы дапаможнік / С.[Ф.] Иванова, Я.[Я.] Іваноў. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1997. – 262 с.
3. Іваноў, Я.Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраізнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) / Я.Я. Іваноў // Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы) : манаграфія / С.Ф. Иванова, Я.Я. Іваноў, Н.Б. Мячкоўская. – Мінск : Веды, 1998. – С. 33-62.
4. Казакова, І.В. Этнічныя традыцыі ў духоўнай культуры беларусаў / І.В. Казакова. – Мінск : Універсітэцкае, 1995. – 151 с.
5. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.